

De communistische wederopstanding van Johannes Hus

Historicus Zdenek Nejedlý als brug tussen de democratische Tsjechoslowaakse Republiek en de communistische dictatuur

door Peter Moreé

Transparant 12.4 (november 2001) 13-16

[13] De communistische dictatuur in Tsjechoslowakije kwam niet uit de lucht vallen. Zelfs een vooraanstaand Tsjechisch historicus als Zdenek Nejedlý zag de communisten als de logische en legitieme leiders van het volk. Welke ontwikkeling maakte hij van de jaren dertig tot de jaren vijftig door? En welke rol speelde zijn verering voor de Tsjechische veertiende/vijftiende-eeuwse reformator Johannes Hus daarbij?

Zdenek Nejedlý's (1878-1962) loopbaan bewoog zich tussen geschiedenis, muziek en politiek. Op alle gebieden liet hij sporen na. Die zijn zeer verschillend van aard, dat blijkt wel uit het standbeeld dat zijn geboortestad Litomyšl ooit voor Nejedlý oprichtte. Anders dan de meeste communistische standbeelden in het land overleefde deze de grote opruiming van de vroege jaren negentig. Wel werd erin 1990 een inscriptie aan toegevoegd. Het monument vlak achter de voormalige kathedraal van Litomyšl vermeldt nu zowel de positieve als negatieve verrichtingen van Nejedlý. De positieve betreffen Nejedlý's wetenschappelijke prestaties van voor de Tweede Wereldoorlog, de kwalijke diens deelname aan de communistische regering en de daarmee verbonden repressie.

Deze paradox komt voort uit Nejedlý's intellectuele ontwikkeling. Nejedlý vertegenwoordigde zowel de nationaal-humanistische traditie van de Eerste Tsjechoslowaakse Republiek in de lijn van de stichter daarvan, Tomáš Garrigue Masaryk, als de communistische totalitaire ideologie van de jaren vijftig. In dit artikel gaat het vooral om de vraag hoe Zdenek Nejedlý zich als historicus heeft ontwikkeld tussen de jaren dertig en vijftig, en hoe hij tot de keuze voor het communisme kwam.

Levensloop

Zdenek Nejedlý, geboren op 10 februari 1878,¹ ontwikkelde al vroeg een voorliefde voor geschiedenis, getuige een werkstuk uit 1892-93 met de hussitische periode als onderwerp.² In 1896 begon hij met zijn studie geschiedenis in Praag, bij de grondlegger van de positivistische historiografie in Bohemen Jaroslav Goll. Daarnaast studeerde Nejedlý muziek bij de componist Zdenek Fibich (1850-1900) en esthetiek bij de Otakar Hostinský (1847-1910), vooraanstaand kunstcriticus. Vooral de laatste zou een grote invloed op Nejedlý uitoefenen. In Praag maakte Nejedlý ook kennis met Tomáš Garrigue Masaryk, de latere eerste president van Tsjechoslowakije, maar op dat moment nog hoogleraar filosofie en socioloog. Masaryk was op het hoogtepunt van zijn wetenschappelijke loopbaan. In de eerste studie jaren van Nejedlý publiceerde hij drie boeken, die voor een lange tijd het wetenschappelijke en politieke debat zouden bepalen.³ Vooral *Ceská otázka* [De Tsjechische kwestie], een analyse van de Tsjechische geschiedenis met het doel te reflecteren op de toekomst van de Tsjechen in Midden-Europa, genoot veel belangstelling. Masaryk was één van Nejedlý's belangrijkste inspiratoren.

Nejedlý's eigen eerste wetenschappelijk publicaties betroffen de (kerk)geschiedenis van de vijftiende eeuw. In zijn eerste grote werk uit 1903 hield hij zich bezig met de

geschiedenis van zijn geboortestad. Vervolgens verschenen in een tijdsbestek van negen jaar de drie monografieën, waarmee hij voorgoed zijn sporen zou achterlaten op het gebied van de muziekgeschiedenis.⁴ Alle drie hebben de geschiedenis van muziek en zang tijdens de Hussitische periode als onderwerp en gelden op enkele aspecten na tot op heden als onovertroffen standaardwerken. Verder publiceerde hij over contemporaine componisten en musici, zoals Richard Wagner. Vanaf 1905 werkte Nejedlý als muziekwetenschapper aan de Praagse universiteit. Hij bemoeide zich intensief met het culturele leven, zoals bijvoorbeeld met het Nationale Theater in Praag, dat naar zijn smaak te weinig opbouwends voor het volk bracht. Hij werd eveneens bekend door zijn opvattingen over twee Tsjechische grootheden in de negentiende-eeuwse muziek, Smetana en Dvorak. Naar Nejedlý's smaak was Dvorak te traditioneel, terwijl hij Smetana bij uitstek de componist van het Tsjechische volk achtte. Deze had volgens Nejedlý door zijn opera's en andere werken een doorslaggevende bijdrage geleverd aan het zelfbewustzijn van de Tsjechen.

Nejedlý ondersteunde van harte de ineenstorting van de Donaumonarchie in 1918 en de stichting van de Tsjechoslowaakse Republiek. Zijn verwachtingen op sociaal gebied waren hooggespannen. Nu de Tsjechen en Slowaken hun zaken in eigen handen hadden, konden ze een rechtvaardiger samenleving inrichten. De teleurstelling kon echter niet uitblijven. Nadat tijdens een arbeidersoproer in West-Slowakije het leger op arbeiders had geschoten, verloor Nejedlý zijn hoop op radicale maatschappelijke hervormingen binnen het bestaande bestel. Hij werd een scherp criticus van de politieke verhoudingen, trad toe tot de Communistische Partij en werd een warme sympathisant van de Sovjet-Unie.

Toch sneed Nejedlý zijn banden met de politieke en maatschappelijke stroming waarvan Masaryk het gezicht was, niet door. Een bewijs daarvoor was een zeer gedetailleerde biografie over de president in vier delen die hij tussen 1930 en 1937 publiceerde.⁵ In dezelfde tijd verscheen ook zijn uitvoerige biografie over Bedrich Smetana.⁶ Het begin van de Tweede Wereldoorlog (in Tsjechoslowakije reeds in 1938) betekende praktisch gezien het einde van Nejedlý's wetenschappelijke activiteiten. Hij vluchtte naar Moskou, waar hij nauw samenwerkte met de communistische partij in ballingschap. Meteen na de oorlog werd hij lid van de regering, hetgeen hij, zij het in verschillende functies, van minister van Arbeid en Sociale Zaken tot minister van Onderwijs, Wetenschap en Kunst, bleef tot kort voor zijn dood. In 1952 richtte Nejedlý de Tsjechoslowaakse Academie van Wetenschap op. Dat werd naar sovjetmodel een apparaat voor onderzoek dat losstond van de universiteiten. Na zijn dood viel hem als politicus en persoon van nationaal cultureel belang een groot eerbetoon te beurt.

Nejedlý's intellectuele ontwikkeling

Nejedlý was een zeer actief historicus. Zijn lijst van wetenschappelijke publicaties is indrukwekkend, evenals de hoeveelheid artikelen die hij in kranten of tijdschriften schreef. Zonder twijfel probeerde hij zijn tijd en samenleving te beïnvloeden, daarvan getuigt zijn veelvuldige deelname in de debatten over toenmalige actuele vraagstukken. Deze houding maakt hem een interessante persoon, zeker ook tegen de achtergrond van zijn latere keuze voor de communistische dictatuur. Hoe kwam hij tot die keuze en welke intellectuele ontwikkeling maakte hij tussen de twee wereldoorlogen door? Eén van de grote debatten onder Tsjechische historici en politici in die periode was het zogeheten "Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis." Alle belangrijke en minder belangrijke historici namen destijds daaraan deel, hetgeen het tot een ijkpunt maakt voor de Tsjechische historiografie in het Interbellum. Ook Nejedlý voegde het zijne er aan toe in de vorm van een brochure. In die publicatie lijken al accenten aanwezig die Nejedlý later verder zou uitwerken in zijn politieke oriëntatie. Er lijkt voor hem een directe lijn te liggen tussen de 'zin van de Tsjechische existentie' (een typisch 'Masarykiaanse' thematiek) en het latere communistische bewind.

Het 'Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis' kan kortweg beschreven worden als een debat over de Tsjechische identiteit op basis van de Tsjechische geschiedenis.⁷ De opening werd gevormd door het al eerder genoemde boek van T.G. Masaryk, *De Tsjechische kwestie*. In zijn optiek vormde de Tsjechische geschiedenis een keten van ideeën en idealen, waarin Johannes Hus en de Boheemse Broeders, de 'calviniserende' vleugel van de Hussitische beweging in Bohemen en Moravië, een vooraanstaande rol speelden. Masaryk zag de Broederuniteit van de vijftiende en zestiende eeuw als het beste element uit de Tsjechische traditie en daarbij wilde hij aanknopen.⁸ 'Humaniteit' was volgens hem vervolgens het principe waar het in de Tsjechische geschiedenis om draaide. Die humaniteit was voor Masaryk het bewijs dat de Tsjechische traditie diepgaand sociaal en democratisch van karakter was. Macht en geweld zoals die vertegenwoordigd werden door Habsburg en de Contrareformatie stonden steeds op gespannen voet met deze traditie. Hij vond dat de loop van de Tsjechische geschiedenis hem daarin gelijk gaf, zeker nadat hij op basis van het democratische principe erin geslaagd was de staat Tsjecho-Slowakije te stichten.⁹

De belangrijkste opponent van Masaryk in dit 'Dispuut' was Josef Pekar (1870-1937), net als Nejedlý een leerling van Jaroslav Goll. Naar Pekars smaak ging Masaryk wel heel vrij om met geschiedenis. Masaryk zou een selectie hebben gemaakt uit de geschiedenis ten behoeve van zijn eigen ideeën en programma en zo een "een genealogie van zijn spirituele voorlopers, een gallerie van zijn voorvaders in de Tsjechische geschiedenis" hebben samengesteld. Hij vergat daarbij gemakshalve de historische onderzoeksmethode en begon in plaats daarvan "bij zichzelf en zocht naar zichzelf in de tradities van het verleden."¹⁰ Pekar ontkende echter niet dat er sprake was van een continuïteit in de Tsjechische geschiedenis. Dat was volgens hem het nationale bewustzijn, maar hij zag dit niet als een ideëel principe. Voor hem telde de bloedband van het volk en het kloppende hart van de geschiedenis.¹¹

De sociale zin van de Tsjechische geschiedenis

In het 'Dispuut' stonden deze twee kampen tegenover elkaar - waarbij gezegd moet worden dat gemeten naar het aantal publicaties Masaryk's kamp omvangrijker lijkt te zijn. Pekar verdedigde een conservatief georiënteerde interpretatie van de Tsjechische geschiedenis, waarin patriotisme en gematigd nationalisme voorop stonden. Masaryk daarentegen vertegenwoordigde een idealistisch concept dat in principe niet nationaal gebonden was, maar gebaseerd op een moreel beginsel. Het is niet verrassend dat Masaryk een bewonderaar was van de Verenigde Staten. Geschiedenis was voor hem een geschiedenis van idealen.

Zdenek Nejedlý op zijn beurt trachtte zijn weg te vinden tussen de twee titanen in het 'Dispuut'. Als leerling van de historische school van Goll neigde hij meer tot Pekars kamp, als politiek idealist werd [15] hij naar Masaryk toegetrokken. In 1914 publiceerde hij zijn bijdrage aan het debat onder de titel *Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis*.¹² Hij stemde in met Pekar dat het in de historische wetenschap gaat om het kennen van de feiten en het waarom daarvan. Nejedlý toonde zich een goed positivist, maar zijn volgende stap ging richting Masaryk. Hij achtte het namelijk met Masaryk van belang om in onderzoek ook intuïtie te gebruiken. Op die manier zou een wetenschapper resultaten kunnen vinden die voor een positivistische historicus volstrekt onacceptabel zijn. Geschiedenis ging volgens Masaryk en dus ook voor Nejedlý over mensen, wier emoties en mentaliteit we via de psychologie kunnen benaderen. Op deze wijze kunnen we de bedoelingen en idealen van het voorgeslacht zoals de Hussieten of de Broederniteit beter begrijpen. Nejedlý legde met Masaryk tevens de nadruk op de sociale kant van de Tsjechische Reformatie. In de Tsjechische geschiedenis ging het volgens hem om de liefde voor de kleine, vernederde en leidende mens. Die was doorgaans beter dan de rijke mens. Naar zijn idee konden alleen arme mensen geïnkig zijn, aangezien die niet vergiftig zijn door de begeerte naar rijkdom. Daarom stond voor hem in de

geschiedenis de strijd tegen egoïsme, uitbuiting en sociale onderdrukking en voor het realiseren van maatschappelijke gelijkwaardigheid centraal.¹³

Anders dan Masaryk was Nejedlý echter van mening dat de Tsjechische Reformatie van de vijftiende en zestiende eeuw niet-religieus van aard was. Het ging om een progressieve nationaal getinte beweging verpakt in een religieus papier. Van die verpakking diende de moderne onderzoeker Hus en diens navolgers te ontdoen. Zo zou men bij de pure humaniteit, de liefde voor het volk en de ideeën over de samenleving, vrijheid en verantwoordelijkheid belanden. De Hussitische revolutie was volgens hem juist anticlericaal van karakter en zocht geen overeenstemming met de kerk. Zij wilde het openbare leven hervormen op een andere basis dan waarop kerk en wereldlijke macht geschoeid waren. De kerk bleek echter een vijand van deze hervormingspogingen en veroorzaakte zodoende de massieve kerkverlating van de Tsjechen in de negentiende eeuw. Nejedlý zag de zin van de Tsjechische geschiedenis en de nationale erfenis dan ook in de secularisering van het volk.

Nejedlý legde in zijn interpretatie van de Tsjechische geschiedenis van meet af aan een sterke nadruk op het sociale aspect. Daarin kwam hij dicht bij Masaryk in de buurt, alhoewel hij het morele van een religieuze context ontdeed. Masaryk trok een lijn van boventijdelijke waarden naar de Tsjechische geschiedenis en noemde derhalve de Tsjechische kwestie een religieuze kwestie. Voor Masaryk omvatte religie immers in zeer algemene termen al dat wat het concrete overstijgt. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat Nejedlý in zijn historische werk vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan ofwel de Hussitische periode ofwel de negentiende eeuw met de nationale “wedergeboorte.” Daar kon hij (overigens met Masaryk) de door hem geprefereerde aspecten vinden. Al stemde hij methodisch met Pekar overeen, voor hem was deze een vertegenwoordiger van het zo verfoeide bourgeoisgedeelte van de bevolking. Het is in dit licht overigens interessant dat Pekar naast de Hussitische periode juist wel systematisch en uitvoerig aandacht besteedde aan de barokperiode.

Nejedlý's ‘logische’ keuze voor het communisme

Door de ontwikkelingen ten tijde van de Eerste Tsjecho-Slowaakse Republiek tussen 1918 en 1938 radicaliseerde Nejedlý in zijn opvattingen, zonder daarin tot een breuk te komen. Zijn keuze voor het communisme was in dit perspectief een geheel vanzelfsprekende. Hij was er diep van overtuigd dat de communisten in Tsjecho-Slowakije in de lijn van de nationale traditie stonden en dat zij de politieke kracht zouden zijn die de idealen van de Tsjechische geschiedenis zouden realiseren.

In 1948 (het jaar van de communistische machtsovername, Nejedlý was al twee jaar lid van de regering) publiceerde hij een boekje met de titel *Communisten als de erfgenamen van de grote tradities van het Tsjechische volk*.¹⁴ Hij herhaalde daarin een aantal van zijn eerdere stellingen over het sociale karakter van de Tsjechische traditie, al formuleerde hij het nu ideologisch:

“Het verbaast me elke keer weer hoe weinig theoloog Hus eigenlijk is, hoe weinig hij zich verdiept in het bestaan en de eigenschappen van God. In plaats daarvan is hij ontroerd door en geïnteresseerd door het volk, hun annoede. Zeer betrokken vertelt hij over de tegenstellingen tussen de leefwijze van het volk en van de heren, met name van de hoge geestelijkheid. (...) Het is zonder meer a-historisch te denken dat Hus vandaag (...) überhaupt priester zou zijn, zoals toen. Vandaag zou Hus leider zijn van een politieke partij en zijn tribune zou niet de kansel zijn, maar de Praagse Lucerna-hal of het Wenceslasplein. En zijn partij zou zeer dicht bij ons communisten staan – daarvan kunnen we overtuigd zijn.”¹⁵

Nejedlý's analyse van de Tsjechische geschiedenis heeft een sterk messianistische trek. Hij wilde bewijzen dat de communisten de vervulling belichaamden van de Tsjechische geschiedenis en tradi-[16]tie. De Tsjechische geschiedenis zou zelfs roepen om de communistische

macht. Morele “Tsjechische waarden” als oprechtheid, vaderlandsliefde en verachting voor onderdrukkers zouden gerealiseerd worden door de nieuwe machthebbers, nadat het vroegere kapitalistische systeem daartoe niet in staat was gebleken. Het kapitalisme had de verlangens van het gewone volk niet gerespecteerd, daarom moest nu de volksdemocratie gesticht worden. Nejedlý sloot derhalve zijn brochure als volgt af:

“Daarom kunnen we eervol en recht in het gezicht kijken van al het grote dat in de Tsjechische geschiedenis is verborgen en wat ons volk heeft bewaard als een kostbare erfenis, als een levende traditie tot vandaag, zonder onze ogen neer te slaan. Zo kijken wij ernaar uit - en we hebben geen groter verlangen dan dit - om, gesteund door die rijke erfenis en verbonden met de grootse gebeurtenissen van vandaag, deze traditie verder te leiden langs nieuwe wegen en naar nieuwe doelen, tot voorspoed, eer en vreugde van ons hele volk.”¹⁶

Conclusie

In de contemporaine geschiedenis wordt de Tsjechische twintigste eeuw in grofweg in drie of vier periodes verdeeld: de Eerste Republiek (1918-1938), de Tweede Wereldoorlog (1938-1945), de communistische dictatuur (1948-1989) en het herstel van de democratie (sinds 1989). De suggestie die vaak met deze indeling gedaan wordt, is dat de Tsjechische twintigste eeuw een tijd van discontinuïteit is. De nazi-bezetting ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en de communistische periode waren twee op elkaar volgende *Fremdkörper*, die geen verband zouden houden met de periodes ervoor en erna. Het waren de gevolgen van de internationale verhoudingen en afspraken zoals in Munchen in 1938 en in Jalta in 1945, waar over de Tsjechen werd besloten zonder hen daarin te kennen.

Dat dit beeld correctie behoeft, wordt wel duidelijk aan de hand van Zdenek Nejedlý. In diens ontwikkeling is er zonder meer een verband tussen zijn opvattingen en oriëntatie voor 1938 en na 1945. Ten tijde van de Eerste Tsjechoslowaakse Republiek behoorde hij tot een niet onaanzienlijke groep van linkse intellectuelen, die in de toenmalige maatschappij gezamenlijk in een geïsoleerde positie verkeerden. Als historicus en als biograaf van Smetana en Masaryk genoot Nejedlý groot respect. Zijn latere keuze voor de communistische dictatuur maakt de indruk van een vergissing of naïviteit, die door hedendaagse historici wordt beschreven als een “tragedie.”¹⁷ Het is echter een miskennis van de feiten om een breuk in Nejedlý’s ontwikkeling te suggereren. In zijn geschriften van voor 1938 en na 1945 is een inhoudelijke continuïteit aanwijsbaar, die voldoende basis biedt voor de stelling dat de Tsjechische historiografie – en daarmee ook andere menswetenschappen – door de communistische machtsovername in 1948 niet tot een abrupte wending tot een marxistische oriëntatie werd gedwongen, maar aanknoopte bij de lijn van de linkse geschiedschrijving van de Eerste Republiek. De studie van de Tsjechische Reformatie en de sociale, humane ideeën van Masaryk beïnvloedden Nejedlý zwaarwegend. Het bracht hem er toe het communisme als de ‘zin’ van Tsjechische geschiedenis te zien. Met andere woorden de Eerste Republiek ieverde sommige noodzakelijke ideologische grondstoffen voor de communistische dictatuur.

Personalia

Dr. P. Morée is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Praag.

Noten

¹ Over Nejedlý zijn enkele biografieën verschenen: Josef Teichman, *Zdenek Nejedlý*, Praha 1938; F. Cervinka, *Zdenek Nejedlý*, Praha 1969. Andere literatuur: Kutnar, F., Marek, J., *Prehledné dejiny českého a slovenského dejepisectvi. Od počátku národní kultury az do sklonku tricátých let 20. století* [synoptische geschiedenis van de Tsjechische en Slowaakse geschiedschrijving. Van het begin van de nationale cultuur tot en met de jaren dertig van de twintigste eeuw], Praha 1997; A.J. Patzakova. A. Rektorys, *O Zden_ku Ngedlém, stati a projevy psané k jeho sedesátinám* [over Z. Nejedlý, essays en lezingen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag], Praha 1938.

² P. V_lek e.a., *Encyclopedie ceskych klásteru*, Praha 1998, p. 347.

³ T.G. Masaryk, *Ceska otdzka, snahy a tuzby narodního obrozeni* [De Tsjechische kwestie, het streven van de nationale opwekking], Praha 1895; *Jan Hus*, Praha 1896; *Karel Havlíček*, Praha 1896.

⁴ *Dejiny predhusitského zpevu v Cechách* [Geschiedenis van de voorhussitische vocale muziek in Bohemen] in 1903, *Počátky husitského zpevu* [Oorsprongen van de Hussitische vocale muziek] in 1907 en *Dejiny husitského zpevu za válek husitskych* [Geschiedenis van de Hussitische vocale muziek tijdens de Hussietenoorlogen] in 1913.

⁵ T.G. Masaryk, I-IV, Praha 1930-1937. De reeks omvat eigenlijk vijf banden, omdat deel I uit twee banden bestaat. Nejedlý heeft de biografie niet voltooid, maar kwam niet verder dan tot 1900.

⁶ *Bedrich Smetana*, I-IV, Praha 1924-1933.

⁷ De belangrijkste bijdragen aan het debat zijn samengebracht en uitgegeven in Havelka, M. (ed), *Spor o smysl ceskych dejin 1895-1938* [Het Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis 1895-1938], Praha 1995.

⁸ “Durch ihren Volkscharakter sei die böhmische und slavische Nation human, sie sei geraduzu die Repräsentantin des reinen Menschentums. So erklärt sich, dass unser Volk sich das erste an die Reformation wage und durch die Reformation die bis jetzt reinste christliche Kirche begründete – seine Br(der-Unität, welche daher auch das Centrum der Ganzen historischen Entwicklung der Menschheit bildet. Die Br(der-Unität ist der Höhepunkt der historischen Entwicklung des böhmischen Volkes und der Menschheit überhaupt. In derselben offenbarte sich das eigentliche böhmische Wesen, das böhmische Menschtum.” Hier geciteerd uit T.G. Masaryk, *Palacky’s Idee des Böhmisches Volkes*, Prag 1898, p. 23 ff.

⁹ Masaryk in een zeer apologetisch essay uit vermoedelijk 1923, in; *Havelka*, o.c., p. 575.

¹⁰ “If I understand him well, then it means: I have formulated my philosophical opinion and those activities of our nation-builders that agree with it [Masaryk’s theory], I select. The rest of it that I cannot use, I ignore. (..) And we understand very well how Masaryk easily found the genealogy of his spiritual predecessors, the gallery of his ancestors in Czech history. We understand how the family tree was founded: Hus, Chelcicky, Comenius, Dobrovsky, Kollár, Safarik, Palacky, Havlíček, Masaryk... Masaryk did not start from the objective reality of those figures (about whom we are taught only by what Masaryk calls historical empiricism, i.e. the method which creates an image of a person on the basis of critically researched data about him or about his conditionality or context within contemporary lines of development to which he belongs). but he started *from himself* and looked for *himself* in the traditions of the past. That means that he looked only for congenial or similar or apparently similar sides.” J. Pekar, *Masarykova ceska lilosofie*, in: Havelka, o.c., p. 291-292 (cursief van Pekar), hier geciteerd uit P.C.A. Morée, *Preaching in Fourteenth-Century Bohemia, The life and ideas of Milicius de Chremsir (†1374) and his significance in the historiography of Bohemia*, Hespice 1999, p. 230.

¹¹ Zie Morée, o.c., p. 233.

¹² *Spor o smysl ceskyeh dqin*, Praha 1914.

¹³ Aldus Nejedlý in o.m. *Jan Hus ajeho vyznam socialni* [Johannes Hus en zijn sociale betekenis], Praha 1925, p. 12. Zie ook I. Kres’an, *Pojetí české otázky v díle Zdenka Njedleho* [Het begrip Tsjechische kwestie in het werk van Zdenek Nejedlý], Praha 1996.

¹⁴ *Komunisté dedici velikych tradic českého naroda*, Praha 1948.

¹⁵ *Komunisté*, p. 46-47.

¹⁶ *Komunisté*, p. 105.

¹⁷ Zo bijvoorbeeld J. Ikres’an, o.c., p. 85-94.